

„az íhlet sötét és világos foltjai” (Tornai József)

Tornai József 80 éves

TORNAI JÓZSEF HAIKUI

Szorongás és paroxizmus

Mindig szorongás:
valami ismeretlen.
És paroxizmus!

Most? Árnyék se már

A libidó jött
és támadott és megvert.
Most? Árnyék se már.

Még egy zsebkendő?

Még egy zsebkendő?
Nem baj, majd a bugyimmal,
búgtad, szerelmem.

Erkölc bajnokai, mi

És legyilkoljuk,
fölfaljuk az ártatlan
őzet, csirkéket.

Létemért is

Minden nap várom
a büntetést: létemért
is megérdemlem.

Otthonra lelni?

Otthonra lelni?
Milyen otthon ez? Bakók
véres fatönkje?

Kommunisták

Megtanítottak
hazudni. Megedzettek
a győzelemre.

Lehajtani fejed

A szív utolsó
maradékain. A szív
utolsó napján.

Az ember eltűnt

Ki ember vagy, ki
tudod: az ember eltűnt
évezrek alatt.

József Attila

Mi fáj? Csak az, hogy
hiába reménykedett
József Attila!

Filozófia

Megkérdézhettek
mindent. Ő semmire sem
válaszolhatok.

Buddha

Buddha tanítása
majdnem szép. Sok csillag hull
augusztusban.

Az élet egy tegnap délután

Egy név, egy hajfűrt,
Egy találkozás, csók, egy
Tegnap délután.

Mért születél, ha...

Bolondabb légy a
bolondnál! Mért születél,
ha ezt sem tudod?

Visszalöknéd?

Ha mindjárt tudnád,
hova visz az út, vissza-
löknéd az emlétet?

*Tornai József (balra) Vári Fábíán Lászlóval beszélget a Magyar Napló-hajón.
(Kocsis Csaba felvétele.)*

THEOMAKHIA

SZEPES ERIKA

Tornai Józsefnek, aki egyaránt érzékeny befogadója a mitológiának és a pszichológiának egy olyan történet, amelyben életem istenei éppen esendő voltukban emberszerűek.

– Csak nem képzeled, hogy egy olyan tanerő kedvéért átöltözöm, aki a tizennégyéves lányomat arra tanítja, hogy éljen a szüleitől független életet, mert már felnőtt, önálló egyéniség? – kérdezte apám szokatlanul emelt hangon anyámtól, akit meglepett az elutasítás, és főként a hangnem.

– Maradok tréningben és pulóverben, ülök az íróasztalomnál, fel sem állok mellőle, cigarettázni fogok, sőt, ha úgy tetszik, még kasut is szopogatok – morgott tovább apám, sajtóját kifakadásától lecsillapodva.

– Ahogy akarsz – vont vállat anyám, és fordult ki a konyhába bekészíteni a kávékat meg az édes és sós süteményeket.

Engem nem lepett meg a kitörés, számítottam rá, hogy beszámolóim alapján az említett tanerő nem kelti majd fel apám rokonszenvét. Közben jókat derültem magamban, mert ezt a szóváltást megelőzte egy másik, ami a tanerő, a gimnáziumban frissen kapott osztályfőnököm és magyartanárom meg közöttem folyt le, az iskola folyosóján.

– Tanár úr, csak azt szeretném kérni, hogy tekintettel apám mindenre kiterjedő szigorára és precizitására, kivételesen tessék nyakkendőt kötni – rimázkodtam a Tanár úrnak, akit már a tanév megkezdése előtti táborban megismertem, és minden addigi ismerősömtől eltérő stílusa, világfelfogása miatt azonnal megszerettem. Az említett stílus elengedhetetlen tartozéka volt a mindig a szája körül ólálkodó cinikus mosolyon kívül ugyanis a testmérettől függetlenül vásárolt (kapott vagy örökölt) kopott, gyűrött öltöny, – hol kihizta, hol kifogyott belőle –, a mellközépig kigombolt ing az alóla kikandikáló ősz szőrpamacsokkal, ami fölül – természetesen – nem lehetett nyakkendőt kötni. Nem is volt nyakkendője, és amikor ebben az első évben ő volt a november hetedikéi szertartás ünnepi szónoka az e célra kibérelt, szomszédos moziban, kölcsön kellett kérnie egy másodikostól, aki otthonról vagy húsz nyakkendővel volt eleresztve, de éppen emiatti lázadásában sosem viselt egyet sem. A Tanár úr az ünnepi beszéd időtartamára a fiúval a nyakába köttetett egyet, majd amint a – meglehetősen rendhagyó, minden politikát teljesen mellőző és csak Gorkijról szóló – beszédének végére ért, rohant vissza a függöny mögé, hogy kalodájától a professzor fia megszabadítsa. A Tanár urat, aljas indokkal elkövetett tetszésnyilvánítással – tudtuk, hogy azonnal letépi magáról a nyakörvet – visszatapsoltuk, ő megjelent a szín-

padon, a zsebéből előkigyózó nyakkendővel. Én pedig ezzel az emlékkel kértem arra, hogy a családlátogatás tiszteletére kössön nyakkendőt.

– Hogy kérhet maga tőlem ilyet? – a magázás annak szólt, hogy valóban felnőttek tekint minket, – úgyis félek az apjától, mint az Isten ítéletétől, azok után, hogy nem engedte el magát az esztergomi esti osztálybulira. Hogy még jobban feszengjek, és még nagyobb hülyeségeket beszéljek (istenem, volt-e valaha tanár, aki magáról azt vallotta, hogy hülyeségeket beszél? – imádnivaló volt), netán agresszív legyek, amivel csak rontanám az amúgy is rosszul induló kapcsolatot. Nem veszek nyakkendőt.

Főzzük kinn a kávé anyámmal, szalvéta, tányérok, cukor, kávéscsészék, vizespohár – itt a konyhában igazán barátságosan készül a vendéglátás.

Apám a kitérdelt, hajdan sötéttkék tréningnadrágjában és gombolós gallérú, szürke pólójában maradt. Nem rakott rendet az asztalán, nem tolta félre a vele szembenéző, figyelmeztetőleg ketyegő órát, nem vette elő az íróasztala mélyéről a becsben tartott Johnny Walkert és a kínálópoharakat. Elszántan cigarettázott. Szemlátomást a nem szívesen vált vendég elutasító fogadására készült.

A cseppetére anyám sietett ajtót nyitni, én apám szobájának legtávolabbi sarkába bújva úgy döntöttem, hogy elő sem jövök, lövészárokból figyelem majd az előre láthatólag kemény háborút. Elfogult drukker voltam: természetesen annak a Tanár úrnak szurkoltam, aki arra tanított, hogy felnőtt, kifejlett egyéniség vagyok, megkezdhetem mindenkitől független életemet, amiben senkit nem hagyok bebeszólni. Még őt sem – tette hozzá nagylelkűen, ezzel biztosítva magának azt, hogy eszemet veszve csináljak mindent úgy, ahogyan ő mondja.

Anyám bevezette a vendéget, betámasztotta az ajtókeretbe, majd kisietett a konyhába. Kapkodó mozdulatain, hirtelen háttal fordításán láttam, hogy nem kevésbé ideges, mint én. Vagy mint a Tanár úr, aki ott állt az ajtókeretben, egyik lábáról a másikra nehezedett, míg nem apám megszánta és beinvitálta. A Tanár úr megállt az íróasztal előtt. Ősz, hosszú ereszett, dús oroslánsörényétől zakója válla, mint mindig, korpás volt. Mindketten azt várták, hogy a másik nyújtson kezét. Amikor már kínosan hosszú idő telt el, hirtelen egyszerre lökték egymás felé jobbjukat, s így együttes erővel feldöntötték az ébresztőórát. Ez előcsalt némi félmosolyfélést a szájuk köré, de láttam, hogy enyhülés még sehol. Oda vittem egy széket az íróasztal elé a Tanár úrnak, aki így szemben ült apámmal, de háttal nekem meg a könyvespolcnak Méregették egymást. Végül apám megszólalt.

– Örvendek – mondta idegenül, ezt a szót még sohasem hallottam tőle.

– Ilyennek képzeltem magát.

Ezt sem hallottam még soha: úgy látszik, külön nyelvet alkotott erre a beszélgetésre. A Tanár úr hallgatott.

– Az osztályfőnökségen kívül tanít is valamit, hm, hogyan is szólítsam?

Goromba mondat volt: az eltelt három hónap alatt én részletesen beszámoltam a fantasztikus magyar órákról, amelyek egy komplex művészeti oktatás részét képezték a Tanár úr egyéni módszerének: az irodalmi anyag mellé társította mindig a korszaknak megfelelő képzőművészeti és zenei tudnivalókat, így mutatva ki egy kor egységes szellemi arculatát, a különféle művészeti ágak stílusában fellelhető azonos törekvéseket, illetőleg a művészeti ágak egymástól eltérő sajátosságait. Apám mindezekre élénken figyelt, érdekesnek találta, jónak persze nem, mert hogyan is mondott volna jót egy eleve ellenségnek tartott férfiról, aki ráadásul apakorú? A kérdés tehát többszörösen sértő volt, azt is tudatni

akarta vele, mintha én otthon semmit se beszéltem volna róla. A Tanár úr egy darabig tőprengett a megfelelően bántó válaszon, amely így hangzott:

– Egy irodalomelméleti kézikönyvön dolgozom, és kutatásaim legfrissebb eredményeit mindig megosztom a tanítványaimmal. Így az ő felkészültségük mindig meghaladja nemcsak a többi növendékét, de a felnőtteket is.

Szép volt, csak nem egészen igaz: nem írt önálló könyvet, viszont örületes lelkesedéssel írta a Világirodalmi Lexikon címszavait, személyi és fogalmi anyagokat egyaránt. És vezetett egyetemi előkészítőt, amelynek eredményeképpen az általa felkészítetteket csaknem kivétel nélkül felvették, és szervezett nekünk irodalmi szakkört meg iskolaújságot. Apám érdeklődését a válasz felkeltette:

– Ha szabad érdeklődnöm, milyen témakörben kutat?

– A Nyugat első generációjának néhány zseniális alakját szeretném a feledésből kimenteni. Ignotus, Csáth Géza, Schöpflin, hogy csak a legnevesebbeket említsem.

– Remélem, Csáth Gézát nem óhajtja az elsősöknek tanítani? – adta tanújelét jártaságának apám. – Azért a kábítószer-fogyasztásra talán nem kell rávezetni őket, még irodalmi úton sem.

Egyszerre szól belőle az orvos és a homo ethicus. Ám a Tanár úr homo aestheticus-hoz illő választ adott, hogy kedves Kosztolányiját idézzem fel a szóhasználatnál:

– Csáth rendkívüli érzékenységgel és metsző pontosságú íráskészséggel megáldott alkotó volt, érzékenysége elsősorban a társadalmi egyenlőtlenségekre reagált.

– Nem így emlékszem olvasmányélményeimből – vágott vissza apám, aki viszont a szociális érzékenység emlegetésére volt érzékeny. – A varázsló kertje, a Fekete csönd, az Anyagiilkosság gyönyörű, kemény írások, lebilincselő hangulatokkal, másoknál nem olvasható víziókkal, mintha Gulácsy-képeket nézegetne az ember – apám is mintha átváltott volna a komplex művészetelemzésre. – De nem nevezném társadalmi illetettségű vízióknak ezeket az ópiumos ködképeket.

– Tisztelt Doktor úr – mondta most már végképp megsebzetten a Tanár úr. – Engedje meg, hogy az irodalomhoz én értsek jobban, maga pedig, ha gondolja, ítélje meg Csáthot mint orvost, és én máris meghátrálok.

– Váltunk művészt? – apám igyekezett erősíteni kialakult fölényét. – Beszéljünk Németh Lászlóról, aki szintén orvos volt? Aki aranyinjekciót adott be a saját lányának, mert miliarisa volt? Vagy Illés Endréről?

– Tisztelt Doktor úr, beszéljünk inkább a lányáról, az én tanítványomról, hiszen azért jöttem – adta fel a Tanár úr a nemtelen versenyt.

És akkor hátranézett, felém fordult, aki ott lapultam a könyvszekrény aljánál, a kiszámlayon, és hirtelen megdermedt és ömleni kezdtek a könnyei.

Megrémültem. Azért ennyire nem bántotta meg őt apám? Vagy ennyire érzékeny? Apám is meghökkent.

– Történt valami? Nem érzi jól magát? – szólalt meg benne már az orvos.

A Tanár úr nem felelt, csak sírt, hangtalanul sírt. Majd félrelékött engem, hirtelen mozdulattal félrehúzta a könyvszekrény egyik tolóüvegét, és kiemelt egy könyvet.

Zöld vászonkötéses, arany betűs, a rossz minőségű vastag papír miatt vaskos kötet volt, még a háború előtti kiadás, Thomas Mann novellái. A Tanár úr rávetette magát, nyitott ingén keresztül a szívéhez emelte, és hang nem jött ki a száján.

Mint egy Csáth Géza novella – gondoltam, rendezni próbálván a rendezhetlent.

Apám most végre elővette a Johnny Walkert és két poharat, töltött, az egyiket velem vitette oda a félig a földön guggoló Tanár úrnak, a másikat felemelte:

– Hát akkor egészségünkre! – mondta vitathatatlanul oda nem illően, és egy hajtásra lehúzta. Sosem ivott még így töményet. A Tanár úr már ült a földön, ölében a zöld könyv, kezében a whisky, és mialatt felhörpintette, ismét a szívéhez szorította a könyvet.

A whisky megtette a hatását. Felállt a földről, óvatosan felemelte a kötetet, leült vele, apámmal szemben, és nagyon csendesen, hangjában még hallható reszketéssel csak ennyit mondott:

– Ez az egy könyv volt velem Mauthausenban. Sajnos, ott is maradt.

Most apámon volt a sor, hogy elnémuljon. Hosszan hallgatott, majd lassan, szaggatottan, mintha vallomást tenne, beszélni kezdett – a könyvre nézve, a könyvhöz.

– Apám várapalotai könyvtárában volt, a többi Thomas Mann-nal együtt, de én csak ezt tudtam magammal hozni Pestre, amikor ide költöztem. A könyvtár tizenkétezer kötetéből kétezer maradt, azt a szüleim halála után a Rabbiképző Intézetnek ajándékoztam. Csak a családi vonatkozásúakat és a személyes emlékeket tartottam meg. A Thomas Mann ezek közül való.

– Nem is láttam azóta ezt a kiadást – szólt a Tanár úr.

– Én meg a Thomas Mann-sorozat többi darabját szerettem volna ugyanebben a sorozatban megszerezni, és nekem sem sikerült.

Elhallgattak. Szó sem esett többet iskoláról, tanítási módszerekről, rólam sem. Aztán apám hirtelen felemelkedett a székből, átnyúlt az asztalon keresztül, megérintette a könyvet, mintha megáldaná, majd halkán, egyszerűen így szólt:

– Legyen a magáé, Tanár úr. Ha már végre megtalálta...

A Tanár úr, mintha egy Csáth Géza novella kábulatából eszmélt volna, lassan felemelte és megrázta sörényes fejét:

– Nem értem. Kíé legyen a könyv?

– A magáé – mondta apám, és attól félttem, hogy ő is elsirja magát.

– Hát hogyan vehetném én azt el a Doktor úrtól, ha családi emlék, ha háborúból mentett kincs, ha könyvritkaság?

– Maga többet szenvedett mellette – mondta most már biztosabb, erősebb hangon apám.

– Én csak itt Pesten voltam vele a gettóban.

És megfogta a könyvet, mintha mégsem akarná odaadni. A Tanár úr utána nyúlt. Tartották kétfelől a zöld vászonkötésűt, egyszerre lökték a másiknak és húzták maguk felé, de nem volt ott a bölcs Salamon, hogy ítéletet mondjon. Egyszerre engedték el a könyvet, az tompa puffanással esett az íróasztal üveglapjára. Mind a ketten meredten nézték. A félrelökött óra felől hallhatóvá váltak az ütések.

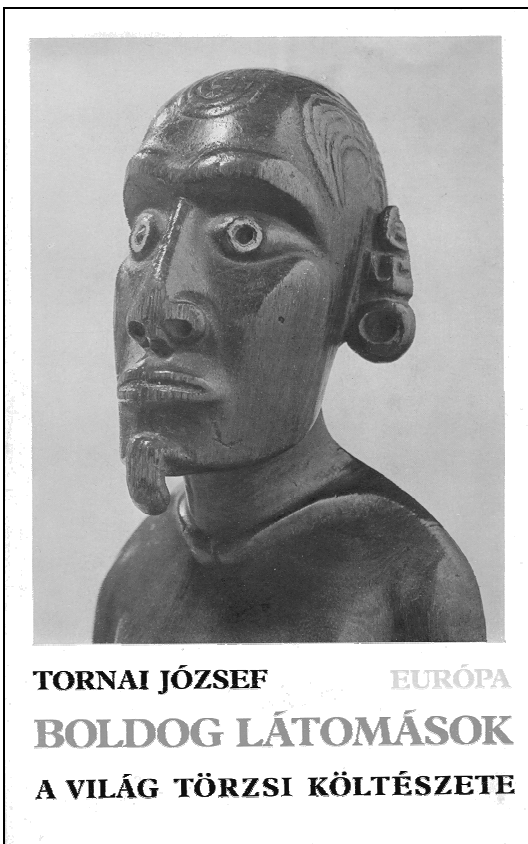
– Kíé legyen a könyv? – kérdezték tőlem, majdnem egyszerre.

Szédülni kezdtem a rémülettől. Hogyan merhetek én ebben dönteni? Újabb óraütések.

– Minthogy a Doktor úr engem jelölt ki új tulajdonosnak, én mint a könyv újdonsült tulajdonosa, azt mondom: legyen a könyv Erikáé – mondta szinte önmaga fölé emelkedve a Tanár úr.

– Ámen – mondta apám megkönnyebbülten. Hiszen eredetileg ő is így gondolta, csak még nem akkor, tizennégyéves koromban, hanem majd ha kiérdelem, ahogy ötle mindent ki kellett érdemelni.

Hát én ezt a zöldkötéses könyvet nem érdemeltem ki. A lelkem megmentéséért és életem befolyásolhatóságáért gigászi küzdelmet folytatott főisteneim közül már egyik sem él. Kettejük közös ajándékaként ott áll könyvespolcomon az M betűsök között a zöld vászonborításos kötet.

Tomai József egyik műfordítás-kötetének címlapja (1977)

„A TERMÉSZET FÉLTTESTVÉREI”

Archaikus örökség, korszerűség és az európai kultúra Tornai József esszéiben

JÁNOSI ZOLTÁN

Az emberállat krízise

Tornai József *Az emberiség görbe fája* című könyve (2002) a szerző esszéiről munkássága esszenciájaként is értékelhető: sűrítve és szemléletesen mutatkoznak meg benne mindazok az életre, művészetre vonatkozó ítéletek, amelyek a pálya korábbi szakaszait alakították. Az író évtizedek során mind áttetszőbbé kristályosuló, s minden ízében összetett rendszert tükröző világmépének centrumában a mai (az ezredvégi és az új évezredet nyitó) emberi állapot, a „condition humaine” a korábbi történeti századok negatív létélményeit is magába szervező, de önmagában is lesújtó jelenségekkel terhes krízise áll. Ez a válság a szerző értelmezésében az emberiség eddig sohasem tapasztalt mértékű kríziseként jelenik meg. Az író elemző tekintete, ami hol a klasszikus esszéhez közelebb, hol a naplóhoz, töredékhez vagy aforizmához hajló terepeken, hol a tanulmány minőségében ölt formát, egyszerre irányul a szorosabb közelmúltra és a jelenre, de ezekbe századok és ezredek emberi tetteinek következményeit is belelátja. Közéltéte tehát a szűkebb idő – akár apróbbnak tűnő – jelenségeihez is alapvetően történeti mértékű. A könyvben megjelenő témákra irányított, s szinte kivétel nélkül ebből a pozícióból figyelő rendkívül szélesre nyitott látószög, vagyis – civilizációk során különféle jelenszerekbe rögzített történelmen is jóval keresztülnyúló – antropológiai és kultúranropológiai linearitás teszi mindezekkel a figyelemre méltóvá az irodalmat is ebből a látómezőből értelmező Tornai József esszéit. (A könyv főbb tematikai csoportjait a fiziológiai és a szellemi lét értelme, lehetőségei, a szabadság kérdésköre, a közép-európai és a magyar történelmi múlt, jelen és jövő, a történelem esélyei, a transzcendencia, a metafizika, a mítosz és a valóság összefüggései, az Isten, a lét, a bűn, az anyag és a szellem kérdései, a nagy világvallások tézisei, rácsodálkozások a természetre, a szerelem, a szexualitás és a transzcendencia kapcsolatai, a magyar irodalomtörténet egyes nagy értékei, a mai esztétikai elméletek hiányjelei, a mai kultúra állapota adják.) Az elemzések és a töprengések háttérben álló, s a megjelenített problémákéhoz hasonló történeti vonalat adó gazdag műveltséganyag (a szanszkrit, kínai, indiai és más kultúrák elveitől az ázsiai zenén, az Ószövetségen, Bhagavad Gítán, Galilein, Nietzsche-n, Rahmaninonon, Valéry-n, Rilken, Blaise Cendraron, Jack Londonon, Bibón át Sartre-ig, Jaspersig, Baudrillardig, Fukuyamáig, Michel Foucault-ig, Derridáig, Rorty-ig, Lyotard-ig s másokig ívelő) szuverén és szintetikus átlénygítése egy rendkívül tágas és koherens kapcsolódási pontokkal rendelkező létezés-fogalom koordinátáit mutatja fel ezekben az írásokban. S jelenvalóvá teszi Tornai József gondo-

latait nemcsak korunk magyar esszéirodalmában, hanem kultúra-, művészet- és irodalomelméletében is.

Az emberi sorsban érzékelt s mind markánsabban kiélesedő krízisállapotnak *Az emberiség görbe fája* anyagában három, de lényegében a teljes földi létezését átfogó tartalmi körzete bontakozik ki, amelyek külön-külön belső problematikájuk mellett is egymásra építkeznek, és sokszorosán egymásba érnek. Az első tematikai terep – a minden más krízisnek is alapjában álló – az emberiségnek a teremtéstől, avagy az emberré válástól induló, és máig tartó, s a mában mind több irányból és érzékenyebben felismert antropológiai krízise, amely létünket (mint az Isten vagy a természet részéről „elvégzett” alkotás „eredményét”) csupán félig sikerült kísérletként értelmezi. „Vagyis, hogy az ember nem etikai-teológiai-politikai rejtély, hanem evolúciós zsákutca, hiba a természetben.”¹ „A pontos szó: emberállat. Méltatlan még arra az ember, hogy emberek nevezze magát: állapota és történelme csupán a pontos emberállat kifejezést teheti lehetővé.”² Tornai gondolatmenetében az emberi faj mai krízishelyzete alapvetően erre a „felemás” biológiai állapotára vezethető vissza. „Amíg a homo sapiens megöli embertársát, csupán félcsipejű civilizációról-kultúráról beszélhetünk.”³ Ennek a több tízezer éve konstans, holtponjtjáról ki nem mozdult emberi szituációnak – részint a további krízis-hullámokat indukáló, részint a létbeli problémákat fókuszként koncentráló – természetét jelzi a könyvcímmé emelt Kant-metafora is. Az alakpépet (az emberiség nem egyenes, hanem görbe fa) magába foglaló mondat további pontosító emblémaként még mottóul is odakerült a kötet élére. („Aus so krummen Holze, als voraus der Menschen gemacht ist, kann Nichts gerades gezimmert werden.” „Abbó a görbe fából, melyből az ember van, sehogy se lehet egészen egyenest faragni.”)

A második kríziskomplexumot a könyvben az utóbbi századok, de különösen napjaink európai, még inkább nyugat-európai szellemének kulturális meghasonlása adja. S ennek csupán felszíni tüneteit jelzik egy már-már programmá emelt igénytelen szellemiség felélemes irradiációját hírül adó mondatok. „Amit nem tudunk vagy nem vagyunk hajlandók tudomásul venni: a 21. század azzal kezdődik, hogy a már korábban uralomra törő tömegkultúra véglegesen győz.” „A kultúra-nihilista, etikailag lefelé tartó korszellem mai társadalmában(...) az emberek a tömegtájékoztató zűrzavaros semmijére hallgatnak.”⁴ Ez a kríziskör – miközben Európa önmagát a sokrétűen tapasztalható elszívárosodás ellenére is kikerülhetetlen értéként és a világkultúra meghatározó etalonjaként törekszik felmutatni; vagyis nem hajlandó észrevenni önmaga válságtüneteit, Tornai felfogásában nem egyszerűen csak a reneszánsz, a felvilágosodás és a többi nagy korszak progresszív értéktartalmainak, tradícióinak ellenében lép fel. Hanem önmaga töretlen jelentőségének hegemon, magabiztos kinyilatkoztatásával kiterjeszti a válságot a világ egyéb, e civilizációs körtől egyelőre érintetlenebb, s ekkora kulturális feszültségeket még nem mutató övezeteire is (A „*Ne öl” tabuja*). E folyamatot a szerző megítélésében hatalmas morális összeomlás kíséri. „A 21. századra a világnak – keletinek és nyugatinak – alig maradt erkölcsi támasztéka. A sok évtizedes hidegháború végét nem követhette szellemi megújulás.”⁵ Ehelyett az amerikai tömegkultúra igénytelensége látszik soha nem tapasztalt hatalomra jutni, fejt ki többszörösen, és ez szétrombolja a regionális kultúrák értékeit, megmaradt hagyatékát is. „Amerika két világháborúban is kipróbált őrszellemé szemet hunyt a fölött, hogy forgatókönyvírói és producerei elárasszák a világot a durva pornófilmekkel együtt az erőszakpornók tízezreivel. Mert az embertársak, a bibliai felebarátok nagyotálban fölvelt lelővése, agyonverése, cafattá robbantása pomográfia a legrosszabb fajtából... A gyártók semmi más nem akarnak, mint hogy borzongjunk, szorongjunk, undorodjunk, és az emberi kreatúra minden törekvését értelmetlennek érezzük.”⁶

A harmadik kríziscsoport a közelmúlt és a jelen Magyarországnak kultúrájából, művészetéből – kiemelkedő jelentőséggel természetesen az irodalom övezeteiből – rajzol elő nyíltan, az egyértelműnek vélt utakkal szemben (leleplező és megnevező szándékkal is) riasztó tényeket, összefüggéseket. Alapvető gondként Tornai József azt jelöli meg, hogy „nincsenek világosan kivehető frontvonalak igazság és manipuláció, mellébeszélés vagy autentikus szavak között.”⁷⁷ „89 után kiderült: a modernség most már a különféle nihilista, vagyis posztmodern, posztmetafizikai, poszthumanista hatalmi góccokkal került szembe. Egy olyan átfogó amerikai és nyugat-európai ideológiával, amely nemcsak hogy nem autentikus, hanem éppen ellenkezőleg: mindenféle költői hitelesség tagadásának szükségszerűségéből indul ki.(...) A nagy „paradigmaváltásnak” ez az elmélete nemcsak az irodalmat, a nyelvet, hanem magát az emberi létezés is zárójelbe teszi. (...) S furcsa módon mindig az tetszik, ami üres, ami negatív, ami tagadja az emberi tartalmasságot, azaz istenhez, valláshoz, történelemhez, nemzethez, etikához való eredendő viszonyunkat.”⁷⁸

A magyar helyzetet elemezve Tornai ugyanakkor egyetemes problémák gyökeréig jut. Az Egyesült Államok mai kultúrájának, irodalomelméleti irányainak, irodalmi-művészeti felsőoktatásának a hazai terepre átkopírozott olyan indukáló, belső párhuzamaihoz, amelyeket az utóbbi időben például Frank Kermode és Harold Bloom esszéi⁷⁹ tettek világméretben is megrendítően nyilvánvalóvá. Az író által bejárt válságkörzetek tehát úgy kapcsolódnak szervesen össze, hogy az egyes terek értelmezései felől sugarak nyílnak egymás és a föld különböző geográfiai terei irányába is. S a kötetet letéve a mai ember Európa, Magyarország – főképp történeti és kulturális – válságát egy rendkívül tág időkeretekben és pontos belső kapcsolathálózatban érzékelő, gazdag filozófiai és ismereti bázisokon nyugvó organikus rendszer nyílik meg az olvasó előtt.

A föllázított tér-idő

Tornai József ugyanakkor nemcsak rögzíti, és összefüggéseiben látatja a magyar és a nyugati krízist, hanem folytonosan tiltakozik is ellene. Ez a lázadó gesztus és szellemiség lesz a kulturális megroppanások feltárásának láncolata mellett a kötetnek a negyedik: a „válságfeltáró” tere. Ebben az írói szellem bátor kapcsolatteremtései, összefüggés-megvonásai, mély ember-tani rétegekből jövő analógiái és programjai az egész kötet legnagyobb izgalmaikat adják. S egyszersmind egy, a magyar kultúrában legalább száz éve gyökerező, esztétikai-morális világ színtereire, másfelől egyetemes kapcsolati körökbe is helyezik át az íróknak e lázadás talaján születő ember-, művészet- és irodalomkoncepcióját.

Tornai József – versekben és esszéikben egyaránt azonos paraméterek ivén megnyilatkozó – gondolkodásának természetét elemezve ma, a gyakran részértékűre, a partikulárisra koncentrááló, vagy a rövid távosságú, az időben és térben megehetősen szűk akciórádiuszokban mérő és egymástól elszigetelt (specifikálódott) kulturális szférákban mozgó tudati erők korában, kiáltóan tűnik szembe az általa fölépített fogalomrendszer széleskörű komplexitása: a teljes emberi és természeti létezés erővonalait magába ölelni akaró tágassága. „30 00 év ismeretében”¹⁰, és távolságából nézi az emberi fajt és civilizációját, sőt olykor ezt megkétszerező távlatokból is szól a minősítés. „Az ember a halász-vadász-gyűjtögető hordák-törzsek kora óta gyilkol: nemcsak állatokat, fajtársait is megöli. Szervezett öldöklés is végigkíséri ötven-hatvanezer éves útját: a háború”¹¹ Ahogyan az író fogalmaz, őt „a végső dolgok”¹² megértése, tisztábban látása izgatja

sarkalatosan, s minden részmozzanatot ehhez mér. Az ekként felépülő gondolati mechanizmus működtetéséhez van szüksége a keskenyebb érzékelési és hatóterű művészeti ágakból, illetve tudományterületekről folytonosan kilépő, az irodalomhoz képest más létköröket, művészeteket, diszciplínákat, tapasztalatokat is esszébeli vizsgálatai erőterébe vonó tágasságra. A Mészöly Miklóstól korábban sugallatosan és fogalmi szinten is egyaránt megfogalmazott elv, amely szerint az esszé „a tágasság iskolája”, Tomnai József munkáiban úgy folytatódik, teljesebbé válik, hogy az író az emberi életet, benne a történelmet, a kultúrát – s a költészetet is – egyszerre nézi a naprendszer, a szűkebb földi természet, a természettudományok egyes felismerései, a homo sapiens sorsában megnyilvánuló nagyobb diakrónia, valamint az ember testi-lelki evolúciója, a tudati világban lezajlott, s részben ma is folyó mágikus történések, a mítoszok, majd a nagy világvallások s a metafizika, a transzcendencia, a filozófia s más modern bölcseleti tudományok felől. Sőt mindezeknek az értékelési mezőknek az egymásba forgó, egymásra épülő rendszerében. Ez a kitágult tér-idejű, koherens érzékelő idegrendszer nem csupán módszere a Tomai-esszéknek, hanem intellektuális erejének – gyakran a szűkebb érdekkörű tudományok fölé nő – záloga is. Gondolati nívómainak markáns háttere, előfeltétele, sőt megtestesülése egyben.

A „mindenség” fogalma a „Mi biztosan messziről jövünk” (*Akik mindig elkésnek*) megállapítását tevő Ady és a *Kik vagyunk, honnan jöttünk, hová megyünk?* kérdését feltevő Gauguin hangjával rokon elemi követelésként válik Tomnai József esszéinek kulcsszavává. A mindenség, a végtelen, a teljesség-jegyek szignifikátorai lépten-nyomon áttörnek, szemiotikai értelemben is, munkáin, s egyértelműen jelölik meg e gondolkodás viszonyítási terét. A lét fizikai távlatai, távolságai, a „130 milliárd galaxis”¹³, az „óráscsillagok, napok, bolygók, holdak, a sok száz millió éves fejlődésen átmenő világtér”¹⁴ éppen úgy részei szemléleti és ítéletalkotó terének, mint a primitív vagy az ősi kultúrák még tagolatlan eszmélései. Már az első könyvbeli ciklusának a *Valahol a mindenségben* címet adja, és írásaiban az ember történelmét az evolúciótól kezdi. A kultúra részjelenségeiben is emberi univerzálékban gondolkodik, a mítoszokban, a vallásokban a közös lényegyet kutatja: az ember létével a „metafizikai rejtekekben” is „megszemélyesített” „megszemélyesíthetlent”.¹⁵ A nagy távol-keleti hitelvekben is ezért keresi az egyetemesebb szellemet. S történelemfelfogása sem csupán az európai vagy más, közismertebb geográfiai-históriai színtereken mozog, hanem egyetemesen mérve jóval az írott történetírás elé kanyarodik. Felfogásának a „világszerű” emberi létben gondolkodó keretei, a föld kulturális sokszínűségét egy szintre emelő erővonalai ezért mutatnak a jellegzetesen mai szellemi progresszió: a multikulturalizmus számos nézetével is paralel vonásokat. Például az irányzatnak mindjárt azzal a – Tomnai írásaiból folyamatosan felsugárzó – alapelvvel, hogy „történelmileg a multikulturalizmusról azt lehet mondani, hogy voltaképpen mindig is létezett. (...) Bizonyos értelemben a világ multikulturalista alapokon állt egészen a nacionalizmus fellépéséig a 18. század végén, a 19. elején. Így nézve azt is mondhatjuk, hogy a jelenkori multikulturalizmus egy poszt-nacionalista jelenség, válasz a virulens nacionalizmusra.”¹⁶ Természetesen a szerző irodalmi normáit is ez a régióktól, kultúráktól nem korlátozott, behatárolt szemlélet, az emberi típusoktól független, „összemberi” igény, a hatalmas távlat jelöli ki. Többek között ezért nevezi Vörösmarty költészetét a „mindenség beszédének”, s ezért látja ott témái apróbb tárgyaiban is végül mindig magát az emberi létezését, akár a személyes, akár a nemzeti problémákban is.

E mindenség felől szemrevételezett történelem-, kultúra- és irodalomelemzés, noha rendkívül sokféle kultúraelemet magába forraszt, ugyanakkor nem a mai nyugati filozófia vagy művészetelmélet, esztétika előzetes tézisei által a magyar jelenre irányított, adaptáló jellegű, a hazai

kultúrára azokat alkalmazó, mintegy sémaszerűen „ráíró” szellemű tevékenység. Hanem már eredetében is több komponensű, forrásait szuverén módon egymásba forrasztó kreatív megközelítés. Lényegében az első mítoszokban felismert és kifejezett egységes, a részeket kölcsönhatásban érzékelő világképet idézi fel, konstruálja láthatóvá és jelen lévő erőként ható tényezővé a korban. Illetve értékeli át annak normatíváit a 21. század tudományossága és a hosszú évezredek filozófiai gondolkodása által igazolt koordináták között. Az így kiemelt szerepűnek ítélt gondolkodási-szellemi tudatformának, a mítoszoknak egyszersmind a máig élő lételemző autentikusságát ismerteteli fel. S esszéinek világa ezzel a 20. század nagy mítoszkutatóinak, s a művészi remitológizációt és a kultúrantropológiai aspektust e század nagy értékének tartó gondolkodóinak megállapításaival mutat fel rokonságot. A „mindenség sokrétű egységét” a komplex mítoszi látásmód és a végső kérdések keresésének szinkronitását, a természet-mitológia-vallás-kultúra-irodalom láncolatai és egymásra kölcsönösen rásugárzó összefüggései, a természet felől szemlélt biológiai és kulturális evolúciót¹⁷, a homo sapiens szellemi és történelmi változatainak az emberi sorsot mozgató analóg univerzálitát számos helyen, gazdagon és bátor párhuzamokat vonva értelmezi esszéiben. (A mítoszt például, kultúra-genetikailag nem kis részben Bartók Béla nyomán, többek között egyenesen a természet meghosszabbításának nevezi.) Nem csoda, hogy ez az autonóm gondolatrendszer éppen tágassága miatt, a szellemi-kulturális értelemben vett „partvonalakon” kívüliségével (vagy azok fölöttiségével) lépten-nyomon, s olykor provokatív módon beleütközik a lokalizált érdekű tudományok korlátainak kiszögelléseibe (A három misztika, Valahol a mindenségben).

A multikulturalitás hullámain

A szerző gondolkodói világában középponti helyen álló elvnek, az ember antropológiai krízisének mibenléte – mert sokszorososan ehhez az állításához kanyarodik vissza – abban áll, hogy az emberlét (úgy a kezdetekben, ahogyan mai állapotaiban is) önmaga esélyeihez képest minőségében csak félig befejezett, zsákutcaszerű evolúció, avagy teremtés, alkotás. „A rosszul kialakult természete, alkata az oka, hogy az evolúció során az állati és az isteni része nem tudott (mindaddig) egyensúlyra jutni, többnyire az állati örökség győz benne: ezért nem spirituálisabb, de ösztönibb, démonibb lett.”¹⁸ Tornai József rendszerében „a természet féltestvérei”¹⁹ vagyunk, a környezetünkre és önmagunkra is veszedelmesebbek minden más természeti erőnél. „Az ember nem normális. Félvad ragadozó, a föld legveszélyesebb állata.”²⁰ Az ember tragikumja az ő okfejtésében tehát a világmindenségnek az emberi fizikumra és szellemre is vonatkozó ambivalens kettős természetéből és az embernek e feltételek között kialakult állapotából adódik (Az ember eltűnése).

Az emberi status quo effajta megítéléséhez és a szerző teljes műveltségi tartományának, európaiságának háttéréhez kapcsolódó, e krízist voltaképpen legfajlsúlyosabban és leginkább kiélezetten hordozó, további középponti probléma Tornai gondolkodói univerzumában, hogy a civilizáció kiemelkedően fontos létkereteit is nyújtó nyugati kultúra: elsősorban a vallás és a filozófia máig nem tudott megfelelő feleleteket adni az ember történeti és természeti viszonyainak alapkérdéseire. Ember és ember, ember és természet, ember és társadalom, az ember és a metafizika alapvető problémái maradtak megválaszolatlanul. S e hiányjelekkel teli kultúra a maga nagy erőfeszítései ellenére csak tovább rontotta az ember és az ember, s az ember és az univerzum kapcsolatát. Ez a megoldáshiány a mai kultúrában és

társadalmi életben – különösen a pénz uralma alá vetett világ gyors értékelemesztése miatt – csúcspontszerű válságként nyilatkozik meg. E krízissel szemben az esszéíró nyugtalan, ezt a helyzetet elfogadni nem akaró szelleme elsősorban a nagy távol-keleti vallások világmagyarázatát, a bennük rejlő filozófiai és életmódbeli lehetőségeket emeli fel a korrekció lehetőségeként. Gondolatrendszerének egyik legnagyobb intellektuális viaskodása a nagy keleti vallások és tanítók létértelmezésének mély megértéséért, illetve szembesítéséért folyik az európai kultúrával, abban is központi helyen a kereszténység örökségével. (*A csoda, az abszolút, a semmi, A szabadság mint egyre több szabadság, „Ragyogó fény, üresség”, A fa is termi gyümölcséit, Az ember eltűnése, Németh László gyóntatószéke, Megváltás és gondolkodás.*)

A szellemiség és az esztétikai normatíva egyetemes és multikulturális hullámain Tormai világképében a világ távoli pontjain született kulturális értékek tudatos integrálási szándéka jelenik meg. S ezzel együtt az a szempont, ahogyan kendőzés nélkül megnevezi a globalizáció kultúrára hulló árnyékait. Erről hasonlóképpen gondolkodik, mint a Montréalban élő Szigeti L. László: „a globalizáció, mint határok nélkülség sokak számára egyértelmű haladásként könyvelődött el, ugyanakkor, mint az azzal szinonim amerikanizáció már sokkal kevésbé, hiszen egy mindent ugyanazon a kommersz felfogáson keresztül mérő látásmód hegemonizálódását jelentette.(...) végső soron a multikulturalizmus is felfogható egy válaszreakcióként az ellen a homogenizálódás ellen, amit az amerikanizálódásként is nevezett globalizáció terjeszt.”²¹ Tormai esszéi és versei egyes szemléleti alapirányokon túl szemiotikai értelemben is közvetítik a multikulturalitás tipológiai tüneteit. Gondolataiban és írásaiban „több kultúrát jelenít meg egyszerre”, amelynek természetesen nyelvi nyoma is van. Külső kulturális értékekből kiemelt idegen szavak és kifejezések vegyülnek szövegei nyelvezetébe, amelyek szemiotikai és grammatikai síkon utalnak a „másság” jelenétére.²² Mindez nem egyszerűen esetleges „érintkezés” Tormai József esszéiben a multikulturális jelenséggel (vagy állapottal), hanem – Remco van Capelleveen Észak-Amerika kultúrájától motivált szavait véve kölcsön – egyszersmind, s ez egyik leginkább fajsúlyos üzenete írásainak: „olyan új paradigma, ami a kulturális és etnikai sokféleséget hangsúlyozza, és tisztelettel adózik annak a sok kultúrának”, ami (Capelleveen csupán Amerikában gondolkodó kifejtéseit megtoldva) a teljesebb emberiség „történelmét, valamint identitását formálta.”²³

Ebben a (tulajdonképpen Goethétől markánsan elinduló) s a Nyugat és a rajta kívüli világok értékeit egymással szembesítő nagy szellemi kinyílásban, amelynek eredményeképpen új irányok nyílhattak meg az európai és a hazai irodalmi tudatban, Tormai József természetesen nem áll egyedül. Szabó Lőrinc, Várkonyi Nándor, Hamvas Béla, Weöres Sándor, Nagy László, Tőkei Ferenc, Jankovics Marcell emelték többek között előtte, vagy vele párhuzamosan világképük homlokterébe az európai és a keleti kultúrák kapcsolatát. Ez a szembesítő értelmezés mennyiségében is tetemes körzetét adja Tormai József könyvének és esszéírói munkásságának. Az emberiség filozófiai és a transzcendens útjait mérő műveltségének izgalmas sorát vonultatja fel, miközben (főleg a buddhizmus oldaláról) következetesen vitatkozik a keresztény eszmékkel. Kétségek között és ide-oda hányódva maga is, és az alapproblémákat hol az elemi fogalmak s a mítoszok fogalomkészletébe vagy a filozófiába hajló értelmezések szemantikai hullámaira ültetve, igen gyakran a művészet, főképp az irodalom értéktudatának szféráiban mutatja be őket és kontrasztjaikat.

Az európai kultúra és a ma irodalmának egyes jelenségei a fölvetett problémarend leginkább érdekesítő terepeként s egyben az európai emberre sújtó krízis második típusaként különleges érzékenységgel és kiemelt hangsúlyokkal jelennek meg a könyvben. Az antropológiai vál-

ság itt konkrétan koncentráliódik az európai és a távol-keleti kultúrák ütközési sávjába. A nyugat-európai és a részben ezt meghatározó amerikai kultúrát ez a szembesítés a világkultúra hegemón uralására törvő erőként, s egyszersmind az egyetemes válság fókuszaként mutatja meg. „Európa lelke haldoklik, talán már meg is halt. Van pénze, fegyvere, vannak nemzetek fölötti szervezetei, de valójában Amerika határozza meg. Az pedig ugyancsak alkonyatát éli drámában, költészetben, zenében, filmgyártásban. Ahogyan a hollywoodi erőszak-és szexfilmek embertelen hulláma elárasztja hazánkat, de a föld más országait is, arra alig van példa a világ kultúrtörténetében... száz- és százmilliók bénultan nézik, mint veszik el tőlük legföltettebb értéküket, a bensőséges érzelmeket, autonóm méltóságukat. A modern humanizmust.”²⁴

Tornai József tolla a keleti kultúrák távlatából nemcsak különös érzékenységgel, hanem tudatosító erővel is rögzíti a mai nyugat kultúrájának válságimpulzusait. Konzekvens analíziseiben kiemelt figyelmet érdemel, hogy a létszemléleti és a kultúraformáló különbségeket nem az élet-színvonal, a gazdasági mutatók, vagyis az európai értelemben vett jólét, hanem a természettel és a másik emberrel szemben kialakított viszony, elsősorban a toleranciafogalom tükrében határozza meg. A személyiséget a világegyetemhez és a teljes emberi világhoz kötő e másfajta kapcsolatban, az európai gondolkodásnak ebben a horizontális tágitásában, értékékként tudja felmutatni a gazdasági értelemben az európainál jóval szegényebb országok mentális erőt (mitoszait, vallásait, erkölcsi rendszereit, művészi törekvéseit) is. A huszonegyedik század, a harmadik évezred küszöbén, közel Európa geográfiai „szívéhez”, alapvető kulturális szemléleti elvként, Európából nézve is, még mindig aktuális érvénnyel mondja ki azt, amit 1969-ben Algírban, az Első Pánafrikai Kulturális Fesztiválon öntött szavakba a Brazzaville-Kongó képviselőtében *Az afrikai kultúráról* című előadásával felszólaló Henri Lopés. Ő belülről lépve túl a négritude túlzott fekete-elkötelezettségéin, így fogalmazott: „Le kell számolnunk a tiszta kultúráról alkotott ösztönös és illuzórikus nézeteinkkel. A kultúrában az ember szól az emberhez, bármilyen bőrének a színe.”²⁵

A kitörés fókusza: az „új egyetemesség”

Az új egyetemesség, vagyis az író ezzel a kategóriával analóg elnevezése, a „modern humanizmus”²⁶ e kifejtésekben kibomló – s nemcsak Tornai József verseiben nagyszabásúan kinyíló, hanem más magyar teoretikusok elképzeléseivel is érintkező – fogalmát a szerző esszéi éles metszésű tükörként helyezik az európai és az észak-amerikai tradíciók elé. Ugyanakkor nemcsak szélességi és hosszúsági köreiben, azaz mintegy geokulturális irányokban feszíti széjjel, alakítja tágasabbra az európai ember szemhatárait, „egymást keresztező kultúrák közlekedését”²⁷ (Iain Chambers) mozdítva elő, hanem „historico-kulturális” irányokban, azaz – antropológiai szemléletéhez híven – diakróniai mélységeiben is. E kettős kontextusban igen jól látható, hogy Tornai József vertikális, mélységi tágitása éppúgy az európai gondolkodás felrészítését akarja szolgálni, akár a horizontális ívű szempontgazdagítás. (S az archaikus mítoszok, a mágikus elvek és az evolúció mélyén valójában egymásba is ér a kétfajta idő- és térkiterjesztő irány.)

Ebben az integráló, ötvöző szellemiségében Tornai a maga emberi helyzete vonatkozásában is (noha hazájából ki sem mozdulva) mintha a különböző kultúrák metszéspontjában s befogadói helyzetében élő szubjektumhoz, addig ismeretlen, „jeden” kultúrák tudati közegébe települő, de más szellemi terek emlékét is magában hordozó „bevándorlóhoz” válna hasonló-

toszá. Ő is a többféle (kanadai, keleti szláv, zsidó) örökséget hordozó, Kanadában élő Janice Kulyk Keeferhez hasonlóan mondhatja el önmagáról, hogy olyan „szubjektum vagyok, aki folyamatosan áthágja a nyelvek, kultúrák, történelmek közötti határokat.”²⁸ Ez a mélyfúrásos szemléltetőítés (akárcsak Frazer, Cassirer, Frye, Bartók, Lévi-Strauss, Bahtyin, Meletyinszkij, Asturias, Garcia Márquez esetében) a mai európai gondolkodás jórészt a felvilágosodásban kristályosodni kezdett fogalmainak, szempontrendszerének ad az egyetemes történelem és a kultúra – Európában már régen lefedett civilizációs tárnáiból vagy elfeledett övezeteiből – további formáló erőket, a mai emberlét pontosabb megértését segítő rátekintési pontokat.

Tornai koncepciójában az emberiség e „hosszú útjához” és „hosszú távú emlékezetéhez” (Hoppál Mihály fogalma) képest a mai létértelmezéseknek túl szűkösek az arányai. Jóval rövidebb, behatároltabb érzékelő sugarúak, mintsem hogy mai létünkre; helyzetünkre és esélyeinkre e szűkre szabott szemléltető távolságokból igényes válaszok születhessenek. Az író keresztütekint, „túllát” ezeken az időkben és térben egyaránt „rövid járatú”, az európai gondolkodás szűkebb belső paraméterein kialakított rendszereken, sőt ennek gyakran már filozófiai alapjait is bizalmatlanul szemléli. A „rövid gondolattal” – filozófiai, teoretikai, vallási, esztétikai és szépirodalmi olvasottsága és kereső-lázadó hajlamú kreativitása talaján – az évezredek tapasztalatából félfénylő, gyakran több év-tízezredes távlatú „hosszú gondolatot” állítja szembe. S a mai emberi helyzet megértéséhez alkotóan tör keresztül mindenféle partikulárisabb, „rövidebb” akaratot szolgáló kulturális manipulációt. Olyan időfelfogásban ítél, amely azt akarja tudatosítani, hogy „legalább ötvenezer éves távlatban ismerjük az ember történelmét, gondolkodásmódját, képzeletét, eszközeit.”²⁹ Az ember önismeretét több tízezer évnyi visszatekintésből annak kulcspontjain ragadja meg (*A XXI. századi ember valóságképmása*). Evidenciaként valjha a túl keskeny hatótávú értelmezésekkel szemben, hogy „valóságsszemléletünkben ma is nagyon fontos a történelmi, sőt az őstörténeti ismeretek összsképe.”³⁰ S hogy ebben a felfogásában – gondolkodása alapirányait tekintve – Tornai József nem elszigetelt teóriát vall, s noha korántsem kitaposott, de nem is teljesen járatlan utat követ, azt már nemcsak a vonatkozásban legfontosabb elődeinek – Illyésnek és Németh Lászlónak, valamint Bartóknak – a 20. század első feléből származó gondolatai igazolják, hanem a latin-amerikai esszének az itt megidézett magyar gondolkodókkal nagyjából egyidőben fellépő mesterei is. A „transzkulturáció” fogalmát kidolgozó kubai Fernando Ortiz³¹ például, és nyomában a dél-amerikai kulturális komplexumban az afrikai hatást feltáró kubai Julio Le Riverend Brusone³², valamint a nemzeti és etnikai elkülönüléssel szemben az emberiségre néző kultúra életképességét jósoló mexikói Alfonso Reyes³³ s a hasonló ívű filozófiai nézeteket valló, szintén kubai Leopoldo Zea³⁴ és a mexikói költő, Octavio Paz³⁵, továbbá az észak-amerikai kulturális hatás idomító-szűrítő szerepét korán érzékelő brazil Antonio Candido³⁶ vagy az utána jövő nemzedékre is nagy hatást gyakorló kubai Alejo Carpentier³⁷. Éppúgy, mint Fekete-Afrika és a volt Szovjetunió kis népeinek a huszadik század irodalmi törekvéseit több remekművel meghatározó szelleme, Leopold Senghörtől Mario de Andrade, Frantz Fanon át Dzsingiz Ajtmatov prózájáig, Gennadij Ajgi költészetéig.

A magyar lét és kultúra perspektívái

Mindezek nyomán aligha kétséges, hogy Tornai József a nemzeti kultúrát sem látja másként – ha ebben a megközelítésében több is a vitatható elem –, mint krízisben vergődő, részben az

európai, részben a saját, „belső forrású” negatív erőinek, a maga „civilizációs zsákutcájának” kiszolgáltatott tudati válsággócnak. Amiben az igényesebb és a genetikai távolságokban mélyebre tekintő kultúra már csupán vékonyka réteget képez. (A kultúra szóba ő a szélesebb embertömegek civilizációs normáit és szokásait is belevonja, vagyis a fonémasomak azt a szótári jelentését veszi alapul vizsgálataiban, amely szerint a kultúra: „Azoknak az anyagi és szellemi értékeknek az összessége, amelyeket az emberi társadalom létrehozott történelme folyamán.”³⁸) A „börkparó kötől” az űrhajóig mérő civilizációs úton itthon is ugyanazt látja, mint a kulturálisan egyre kiszolgáltatottabbakká váló volt gyarmatok, illetve a „harmadik világ” civilizációs területein élő elődei és kortársai: „Az újabb absztraháló eszközök: a rádió, de főleg a televízió radikálisabban hat a közvetlen átélés ellenében: passzív, végül is egyedvű nézővé teszi a tv-társadalmakat (...) A végtelenségig növelik, és ezzel a rombolásig eltorzítják a valóságdiagnózist. A néző így persze egyáltalán nem a valósággal szembesül, hanem a cinikusság mindenmindegy rezignáltságába sűpped.”³⁹ Az igényesebb produktumok esélyeire is hivatott tömegkultúra szellemi aláadásának folyamatában ő elsősorban az üzletre, a gazdasági haszonra kihelyezett eszmeiségű világot és a médiaipar által sugárzott pseudo-„kultúrát” nevezi meg fő okként.

Tomai Józsefnek az új egyetemesség eszméjével, a negritude-ot követő afrikai kulturális koncepcióval és a multikulturalizmussal számos ponton érintkezést mutató elvi és esztétikai minősítéseihez nem a szomszédos, vagy a nyugati országokéval történő egybevetés, hanem az ember „hosszú távú” antropológiai eredményei és reménye s más kontinensek kulturális viselkedése adják a háttérrel. A korban meghatározónak ítélt posztmodern művészet egyes ágainak emberi állapot- és irodalomkoncepcióját nemcsak a lét alapkérdéseivel szembeni passzivitása, részéről divatszabásúnak vélt alkata és a hosszú távú történelemben értékékként kristályosodott tradíciókat erősen megtámadó, szétziláló természete miatt utasítja el. Hanem annak – s korántsem szükségyszerűnek felfogott – agresszív természetével szemben is állást foglal. Költői és esszéírói lázadása, akárcsak az észak-amerikai kontinensen a Trillingé, Bloomé és Kermodé⁴⁰ lényegében e kultúrafelfogás szélsőségei ellen irányul. (*Ez az a kimozdulás... Németh László és a költészet ma, A költészet hitelessége*) Újabb verseinek jelentős része is ezzel a művészet szemlélettel és filozófiai alapjaival perel. Új szembenézést, új, teljesebb körű vizsgálódást sürget, szerinte ugyanis „a nem kérdezés, nem gondolkodás zavarosában” „nem a metafizikán vagyunk túl (ahogy a posztmodernizmus szeretné látni és láttatni), hanem azon a (főként század eleji) föltételezésen, hogy az európai (és magyar) ember fölépíthet egy pusztán művészet, filozófián, természettudományon alapuló, minden ízében szekularizált kultúrát és civilizációt.”⁴¹ Eltökéltége egyszerre a nyitottság következménye és etikai döntés eredménye is. „Nem hunyhatok szemem az esetleges katasztrófa láttán, melyben Európa, Amerika a pusztá pragmatizmus bűvöletében mind lejjebb bukik.”⁴² Harold Bloom, az Egyesült Államokban az úgynevezett „Neheztelés Iskolájának” elveivel szemben szintén hasonlóan fogalmazza meg aggályait. „Én konok ellenállásra buzdítok, melynek egyedüli célja, hogy a költészetet, amennyire csak lehetséges, a maga tisztaságában és teljességében őrizzuk meg.”⁴³ A bele nem nyugvás kényszere és ereje, a radikális tiltakozás gesztusa tárja szélesre – s egyesíti a latin-amerikaiakéval, afrikaiakéval s másokéval, egy korszerű multikulturalitás jegyében, a nyugat kultúrájában lapangó beszűkítő szándékokkal szemben, Tomai világirodalom-kategóriáját is. S a kizárólagosnak hitett nyugati etalonok modulálásának szándéka mélyíti el még inkább vertikális irányú rátekintését a kultúrára.

Amikor a kor hegemonitásra törv szellemi irányzatának szélsőségeivel szemben a maga teljes műveltségének átütő koncepcionális mozgósításával lázad, egyszersmind az irodalom „bartóki” programjával rokon elveket vetít fel újra. Németh László, Illyés, Hamvas Béla, Nagy László után – és Csoóri Sándor esszéirvi tevékenysége mellett – sajátosan hozzáigazítja azokat a kor új kihívásaihoz. Ebben a gondolati erőfeszítésében tehát éppen úgy nincsen egyedül a magyarországi elméletben, mint az európai civilizációt a világ más kontinenseinek kultúrájával szembeesítv, az ellentmondásokat az ember elemi érdekei szerint, az „összemberi” perspektíva szempontjaiból kiegyenlítő, az üzleti produktumok mellett a szellem kincseit is egymás számára hozzáférhetővé tevő, a marginalizáltak, a perifériákon élők értékeit fényre hozó, globalizáló természetű kulturális munkájában. Mindkettő jelentősen segít túlhaladni, megújítani a több elemében már szűkítő és a hagyományos elvárás horízontokon megörökölt „kulturális eurocentrizmus” „ránk erőltetett feltételes reflexeit.”⁴⁴ Így ő is pontosan azt ismerteti föl, amit az észak-amerikai kontinensen Ian Chambers nagyon pontosan fogalmazott meg, vagyis azt a kulturális-szociológiai helyzetet, „amikor a »Harmadik Világ« már nincs az »odakinn« távolságában tartva, hanem megjelenik »idebenn«, amikor a különböző kultúrák, történelmek, vallások és nyelvek közti találkozás már nem a perifériák mentén, a »kontakt zónákban« megy végbe, ahogy Mary Louise Pratt hívja őket, hanem saját mindennapi életünk középpontjában, az úgynevezett »fejlett« vagy »Első« világ városaiban és kultúráiban.”⁴⁵

Koncepciója az említett írók és gondolkodók mellett a teória felől közelebről (többek között) Pomogáts Béla, Görömbel András, Cs. Varga István, Vasy Géza, Bertha Zoltán, N. Horváth Béla, Alföldy Jenő felismeréseivel harmonizál vagy mutat érintkezéseket, költői életművében pedig Weöres Sándor, Kormos István, Nagy László és Juhász Ferenc után az Ágh István, Bella István, Buda Ferenc, Ratkó József, Várkonyi Anikó, Utassy József, Kiss Benedek, Szöllösi Zoltán, Kiss Anna, Kalász László, Bari Károly, Oravecz Imre, Szepesi Attila (és a még folytatható) névsort tudhatja maga mellett. Akiknek értelmezői vagy írói szemléletében, ha más-más hangsúlyokkal vagy mélységekkel is, de már évtizedek óta közös az új kulturális világállapot magyarországi felismerésének (szintén Ian Chambers szavaival ékként kifejezett) iránya, amely a múlt vonatkozásában is a hagyomány újraolvasását és -írását teszi szükségessé: „A fehér férfi hang, az európai cogito decentralizását firtatni és bevonni a képbe a »másikat«, a kulturális és történelmi másholt.”⁴⁶ Az alapkérdések több évtizede tartó igényes fölvetésével, szembesítésével ez a koncepció egy szélesebb, egyetemes folyamat részeként szolgálja a magyar irodalom távolabbi néző érdekeit, akkor is, ha magában a szerző költői életművében ennek robbanásszerű kibontakozását a Tomai alapelveiből következő, eredendő „antropológiai pesszimizmus” (az ember elhibázott lény) eleve gátolja is, s lázadása főképp a morális és esztétikai lehetőségek diazporikus fölizzításában (s a saját poézis egyes felmutatott példáiban) merül ki elsősorban.

Az irányfénnyeket meggyújtó, a kitérés pontokat megmutató Tomai József ugyanakkor a maga szkepszise ellenére is antropológiai tartalmú lázadást (jóllehet az antropológiai kétely az egész esszéirvi világképet beámyékolja) fogalmaz meg a jelen kultúrájának torzulásai ellen. S ennek egyik meghatározó elve az emberiség kiemelkedő szellemi teljesítményeit teremtő személységeknek a humanitás érdekeit következetesen képviselő, a kor kihívásaival feleletképesen szembesülő magatartása. Koncepcionális boltozatát pedig szellemi irányulásainak megfelelően a távolabbi kultúrák mellett az archaikus alapzatokból, az emberi előidőkből kiemelhető nagy tanulságok szem előtt tartása és azok újszerű érvényesítése adja. Azt a beidegződött, s az idők során mind anakronisztikusabbá merevedő elvárás horízontot kívánja áttörni ezzel,

amely egy erősen redukált történeti és kultúrtörténeti térben topogva – szemben például a gadameri, a jaussi hermeneutikában évek óta megfogalmazott igényekkel – nem képes az idő aktuális kihívására autentikus, új olvasatot adni az archaikus, a primitív és a folklórszövegeket is magába építő újabb irodalom esztétikai megjelenéseinek. A „szentesített kánont” Tomai felfogásának gondolathálózata éppen azzal – a Jausstól élesen bírált és leleplezett – elméleti magatartással szemben rombolja le, amit az esztéta ekként ír körbe: „Aki az állandó változásban a maradandót keresi, az megkíméli magát a történeti távlatú megértés fáradalmaitól.”⁴⁷ Vagyis azt a küldetést teljesíti be (Csoóri Sándor társaságában) ennek az (egyetemes és magyarországi) hagyománynak a radikális újraértelmezésével, amit a német kutató alapvető tanulmányának (*Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja*) a negyedik pontja súlypontoszerűen fejez ki. „Az irodalomtörténet megújítása megköveteli, hogy leromboljuk a történelmi objektivizmus előítéleteit...”⁴⁸ E felfogás előképei pedig már ott kristályosodnak Németh László esszéiben, Gandhi- és Tolsztoj-elemzéseiben, az író értelmiségképében, Illyés nemzeti irodalmat értelmező gondolataiban, így a *Szellem és erőszak* érvhálózatában s Nagy László esszéiben is. Az életművükben kifejeződő emberi modellt Tornai József az új, a megváltozott, a globalizáció fogalmához köthető történeti és kulturális keretek között a sztereotip európai gondolkodásban ugyan szokatlan, de a multikulturalitás kapcsolódási rendszere felől szemlélve súlyáltalán nem meglepő párhuzammal „brahmin jellegű” szellemi iránynak nevezi el (*„Brahmin” vagy értelmiség?*). Az archaikus eredetű alakzatait és az önmaga posztmodern, modern, klasszikus modern, avantgárd, sőt felvilágosodás, reneszánsz, középkor- és ókor előtti tradícióját átgondoló, újraértelmező kultúrát és irodalmat új kulturális programként is bemutatja. Ezt állítja szembe esélyre képes progresszióként „a médianyelvi ürességgel”, „a gyilkolásra, perverziorra alapozott globális iparral”, a tömegkultúrával, a kultúra és az irodalom igényességének szétzúllásához asszisztáló társadalmi és esztétikai folyamatokkal, az „irodalom utáni korszak” képével (*Németh László és a költészet ma, Utójáték, nem előjáték, A három misztika*).

Művek és arcok a világkultúra új tükrében

Az a „hosszú gondolat”, az az „irgalmatlan távlat”, amivel Tomai József az ember jelenének és írott történelmének (Európának, a világnak, nemzetének) eseményeit s változásait figyeli, magától értetődően válik kardinális szemponttá írásaiban; általában a költészetet s egy-egy költői életműt vagy egyes művek értelmezésekor is. Költészet-meghatározása, illetve az ezt kutató gondolatíve ezért túlhalaj a szaktudományoknak a zártabb kategória- és közelítési rendszerén: a történelem s a kultúrhistoria szűkebb medrében forgolódo fogalmain. Az evolúció, a szocium, a beszéd kialakulása, a mágikus, majd a mítikus lételemzés és -kifejezés diakróniai távolságai- ban keresi és találja meg a költészet mibenlétének a civilizáció egymást követő változatain át is máig gyűrűző konstans jegyeit. Szemlélete sűrített értelmét mondja ki az a mondat, amit Piliinszky János *Szög és olaj* című munkájából idéz: „Modernek mindig azok voltak és azok is lesznek, akik az idő teljes drámáját átélik.”⁴⁹ Az ősművészettől, a rítusoktól, a bartlangrajzoktól igazolja a művészetben a teljesség koordinátáira tekintő világkép kultúraösztönző erejét. Azt az embertani vonalat, amely az archaikumból emelkedik föl a közelmúlt s a jelen lírai műveibe is. („Csekély kivétellel, a magyar és a világlíra nagy alakjainak esetében azt tapasztaljuk, hogy szerelem, költészet, politika és gondolkodás ugyanaz a folyamat.”)⁵⁰ Nem véletlen, hogy elméleti értelemben a költői szó jelentésének kérdései vonzzák legerőteljesebben (*Pusztuló csigaház, A*

jelentés a költészetben, A költészet hitelessége), és megközelítésében maga az ember válik a költészet metaforájává.

Az antropológiai távlat, s nem elsősorban a közvetlen, a sorsot és költészetet formáló nemzeti történelem, de még kevésbé a történelemtől független izolációkba terelt esztétikum az, amely elemzői optikájába rögzíti többek között Berzsenyi, Vörösmarty, Arany János, Szabó Lőrinc, József Attila és Sinka István műveit. Értelmezéseiben természetesen az egyes pályákat körbehatároló közvetlen történelem s az absztrakciós poétika sem vész szem elől, de azokhoz is az ember hosszú távú története nyújtja a mértéket. Berzsenyi *Fohászkodásának* mítosztörténeti elemzése (Berzsenyi *Fohászkodása*), Vörösmarty *Emberek* című alkotása záró szakaszának embertani krízisét kifejtő véleménye, az *Előszó*ból kihallott archaikus mítospárhuzamok, *A vén cigány* „ösvilági hangjainak” fölerősítése, Vörösmarty és Szabó Lőrinc szerelmi lírájának antropológiai megközelítése (*Az emberiség görbe fája, A győztes igazság?*), Arany (*A háromfejű múzsa*), József Attila műveinek antropológiai-mítosztörténeti koordináták közé helyezése (*Krisztus és József Attila*) adják többek között bizonyítékait a költészetet ebből a szélesebb antropológiai mezőből figyelő, jellegzetesen Tornai-típusú gondolkodásának. Aminek végkövetkeztetéseként a költészet, a költői tevékenység mint „az emberi kreatúra legmegrendítőbb kiáltása” jelenik meg.

Az univerzális karakter és jelhalózat eredményezi Tomai Sinka-értelmezését is. (*Sinka érzékenysége*) Ez a felfogás egyaránt függetleníti érveit a költőt csupán szociális és belső folklorisztikus-mitikus tartalmak felől látó szemlélettől, valamint a Sinka Istvánt még a magyar költészetből is kiszorítani törekvő szélsőségektől. Olyan kultúranropológiai összefüggéseket és – új esztétikai izotópok sugárzását mutató – világirodalmi látászöveget nyit így az életműre a maga jellegzetes, a szűkebb történelmen és a partikuláris szempontokon keresztülhaljó gesztusával, amelynek révén Sinka líraisága – a maga korlátai mellett is – egy világirodalmi törekvő magyarországi változataként mutatkozik meg. Elsősorban azoknak az esztétikai tartalmainak révén, amelyek egymástól ugyan jórészt függetlenül, de az emberi kultúra problémáinak mintegy közös művészeti-antropológiai kihívásaira jelentek meg a 20. század első felében Európa zártabb térségeinek népeinél és más kontinenseken is. Az időben és térben kitágított „világ”, „kultúra” és „irodalom” fogalmak háttéréből születik meg az a merész – noha ebben a látásmódban felettébb természetes – viszonyítás-sor is, az analogikus életművonásoknak az a rendszere, amelynek az orosz Jeszenyin, az angol nyelven alkotó ír Yeats, a spanyol Garcia Lorca, az osztrák Georg Trakl, az ausztráliai bennszülött vonguru-mandzsikai törzs és a japán *Kopár sziget* című filmdráma alkotói (írta és rendezte: Kaneto Sindo, 1960-ban) adják a névsorát. A reflexiók gondolati terében Tomai itt hasonló utat járt be, mint az angolai Mario de Andrade, aki a dél-amerikai (a brazil) kultúra szintetikus modelljeinek tükrében ismerte fel igazán saját országa kulturális alapértékeit.⁵¹

A teljes emberi-antropológiai linearitás éppen azért kapcsolhat egybe három kontinentet és egymástól több ezer kilométerre fekvő hat országot is egyetlen, méghozzá élete végéig elzártan, a nagy kulturális mozgásoktól látszólag (fizikai és szellemi értelemben egyaránt) izoláltan élő magyar pásztoköltő értelmezésekor, mert nagy távlati miatt elszakad a nyugati világ kulturális magnetizmusának erővonalain fogant gondolkodási algoritmusoktól. S az esszé terepein (többek között Németh László, Illyés és a latin-amerikaiak koncepcionális felfogását folytatva) utat vág az egyes irodalmi jelenségek új, már a huszonegyedik századra tekintő, globálisabb kapcsolatokat is magába szervestítő értelmezéseinek irányába. „Sinka modern költő, író... Ezért látom a helyét a 20. század nagy újító költői között... Nem szabad elfogadnunk azt a föltétele-

a magyar folklórra is kiterjedő elemzésében komplex módon látatja újra Lönnrot gyűjtésének és poétikai alakításának a legkülönbözőbb műnembe, műfajba tartozó alkotásokat máig inspiráló világirodalmi erényeit.

De Tomai ki is tágtíja a finn eposz rokonságának horizontális, mintegy „irodalomgeográfiai” partvonalait, interkulturális összefüggéseit. Az ausztrál bennszülöttek szóbeli művészetével történő rokonításban például azt a több ezer, sőt több tízezer éves gátat dönti le, amit az idő emelt a – „mából nézve” – archaikusnak nevezett irodalmi „művek” és a mai primitívek (a törzsi, az egzotikus, a verbális művészetek) közé. Ezzel az „emberi állapot” különböző terekben s időkben született, de civilizációs és művészeti értelemben hasonló tartalmú belső fázisait vonja hirtelen egymás mellé. S ezzel a paralel jelenségeket a jelen számára felismerhető látótérbe emeli, azaz „egyenrangúsítja” az időben. Szemléletével, Sinka költészetének membránján át is, a jelen idő, a „posztmodern” kor kultúra- és irodalom-felfogását is jelentősen modulálja. A jelen kultúrájának szerkezetét ő is hasonló pozícióból képzelel el, mint a dél-amerikai George Yudice, aki szerint a posztmodern sokféle és sokszínű összetett világok hálózataiból épül föl: „összetett társadalmi és kulturális kapcsolatok” halmazaiból.⁵⁸ A kultúranropológiai szempontnak ez az érvényesítése a különböző fejlettségű és szerkezetű, helyű, időkoordinátájú kultúrák között az univerzálisan azonos elvű, az „összemberi” fejlődés és állapot pilléreire ver hidat, s jut el a jelen emberéhez is. S a világirodalomnak – jobbra csak az európai s részben az amerikai tradíciókra figyelő – fogalmát térben és időben ismét csak a mainál jóval egyetemesebb tartalmakkal bővülés irányában mozdítja el. Akár a latin-amerikaiak – és itthon a Tomaiéval párhuzamos gondolataival Csoóri Sándor –, ő is a kulturális, a történeti „peremről”: a közép-európai peremlét felől nyitja fel, újragondolásra szólítva, a kategóriát. Arra figyelmeztetve, amit Amerika déli kontinenséről többek között (már a húszas évektől) Pedro Henriquez Urena, José Carlos Mariátegui, Brenes Mesén, Roberto Fernandez Retamar, Raul Bueno vagy Desiderio Navarro mindmáig szakadatlan jelzősorozatként fogalmaztak meg. Azt a művelt Nyugat irányában kiáltott máig feloldatlan és az irodalomértelmezések centrumában ülő problémát, „hogyan egy irodalom elmélete egy bizonyos irodalomnak az elmélete, és hogy az idáig létrehozott irodalomelméletek – különösen az európaiak, Arisztotelészől Wellek-Warrenen át a legújabbakig – azoknak az irodalmaknak a képét és értékeit őrzik, s teremtik újra, amelyek alapján létrejöttek.”⁵⁹

A *Kalevala* modellje erős inspirációkat adott Tomai Józsefnek a saját költészete formálásához is. Képi világában, ritmikájában, prehistorikus érzelmi és gondolati villanásaiban ott működik a finn költemény hőseinek világfeszítő ija, ott dalol Veinemöinen kanteléje is. A kisebb ráhangolódások, trópus szerkezetek, stílusmozzanatok mellett a kalevalai rúnó és szellem még határozottabb hősköltemény-imitációt is fölébreszt a tollán. A *Lemminkeinen* című versében a karjalai hős személyiségébe bújva, a szerző mintegy „rádalol” a *Kalevala*-i kantele akkordjaira, s az alteregóként megképződő verzhős helyzetét, érzéseit a vaskor szelleméből felszíkrazó tudattartalmakkal ékesíti fel.

Tomai esszéinek legnagyobb értéke – a legkülönbözőbb tematikai és szemléleti rétegei között – ez az új, egyetemes távlatokba épülő irodalom-felfogás s részben művészetkoncepció. Amely szinte észrevétlenül, de erős logikai kapcsolatokkal illeszkedik az irodalomértésünk mai kérdéseit izgalmasan felvető újabb elméleti törekvések: így a kanadai multikulturalitás, az új kultúranropológia s a dél-amerikai kontinens irodalomelméletének felismeréséhez, továbbá Gadamer egyes utalásaihoz⁶⁰ s a „hagyományos” posztmodern teoretikát napjainkban megújító tanulmányoknak a felvetéséhez. Így a latin-amerikai kulturális örökség s egyáltalán a „perem” világainak hatását a „posztmodern” elmélet számára relevánsan (újra) felfedező Jauss⁶¹, vala-

mint John Barth⁶², Carlos Rincón⁶³ s a perem-brit népekre: az írekre, skótokra, Salman Rushdie-ra e szempontból történetileg is figyelő Linda Hutcheon, Randall Stevenson⁶⁴, továbbá Charles Altieri, Frank Kermode és Harold Bloom tanulmányainak⁶⁵ konzekvenciáihoz. A Tornai-esszék e rétegének metaforikus vagy fogalmi síkon is kifejtettebb tartalmi rendszere ezért néz egy új tájékozódású magyarországi irodalom-felfogásnak – mint a több egyenrangú közül az egyik, önmagát a mában érvényesnek és közlésképesnek látó irányzatnak – a lehetőségeibe, s érdemi meg mind a szaktudományok, mind a felsőfokú oktatás figyelmét.

Jegyzetek

1. Tornai József: Az emberiség görbe fája. = T. J.: *Az emberiség görbe fája*. Esszékötlet. Budapest, 2002. 175.
2. Tornai József: A csoda, az abszolút, a semmi. = Uo.12.
3. Tornai József: A „Ne öj!” tabuja. = Uo. 144 .
4. Tornai József: Valahol a mindenségben. = Uo. 149-150.
5. Tornai József: A „Ne öj!” tabuja. = Uo. 139.
6. Uo. 142.
7. Tornai József: A csoda, az abszolút, a semmi. = Uo. 22
8. Tornai József: A költészet hitelessége. = Uo. 241-242.
9. Frank Kermode: Kánonok és elméletek. Harold Bloom: Elégikus töprengés a kánonról. Mindkét tanulmány: *Irodalmi kánon és kanonizáció*. Válogatta, szerkesztette és az előszót írta: Rohonyi Zoltán. Budapest, 2001. Osiris Kiadó. 109-140., illetve 185-202.
10. Tornai József: A csoda, az abszolút, a semmi. = Uo. 12.
11. Tornai József: A „Ne öj!” tabuja. = Uo. 143.
12. Tornai József: „A győztes igazság”? = Uo. 207.
13. Tornai József: A csoda, az abszolút, a semmi. = Uo. 22.
14. Tornai József: A fa is termi gyümölcsseit. 67. és vö.: A három misztika. 104., 111., 112. = Uo.
15. Tornai József: A szabadság mint egyre több szabadság. = Uo. 28
16. Szigeti L. László: A multikulturalizmus esztétikája. = *Helikon*, 2002. 4. sz. 398-399.
17. Vö.: A három misztika című írásban kifejtett gondolatokat: „Rövid evolúciós áttekintés. Emberszabású majom és modern ember között 6-6 és fél milliárd év. A ma élő főemlősök száma 183 faj. Kihalt 250 faj. A teljes szám 60 000. Vagyis csak 3 százalék maradt meg. Az emberszabásúak és a homo sapiens között 16 homo sapiens tűnt el. Az átmenet tehát nem szakadékszerű. Neandervölgyi ember 15 000 év (30 000 éve tűnt el). Homo sapiens 100 000 év (a cromagnoni ember származéka). A kultúra evolúciója 40 000 éve tart.” = Uo. 106.
18. Tornai József: A csoda, az abszolút, a semmi. = Uo. 13.
19. Tornai József: A szabadság mint egyre több szabadság. = Uo. 39.
20. Tornai József: „Ragyogó fény, üresség”. = Uo. 43-44.
21. Szigeti L. László: i. m. 401-402.
22. Uo. 414.
23. A szerző szavait Janice Kulyk Keefer idézi Historiografikus etnofikció című tanulmányában, *Helikon*, 2002. 4. sz. 424.
24. Tornai József: Ez az a kimozdulás... = Uo. 62-63.
25. Henri Lopés: Az afrikai kultúráról. = *Néger kiállítás. Fekete-Afrika*. Válogatta és szerkesztette: Simor András. Bp. 1972. Kozmosz Könyvek, 145.
26. Tornai József: Ez az a kimozdulás... = Uo. 63.
27. Iain Chambers: Vándorlás, kultúra, identitás. = *Helikon*, 2002. 4. sz. 433.

28. Janice Kulyk Keefer, i. m. (lásd 23. sz. jegyzet) 423.
29. Tomai József: A XXI. századi ember valóságképmásai. = Uo. 95.
30. Uo. 99.
31. Vö.: Fernando Ortiz: A „transzkulturáció” társadalmi jelensége és kubai jelentősége. = *Ariel és Kalibán. A latin-amerikai esszé klasszikusai*. Válogatta, az utószót és a jegyzeteket írta: Scholz László. Bp., 1984. 295.
32. Julio Le Riverend Brusone: Afroamerika. = *Ariel és Kalibán. A latin-amerikai esszé klasszikusai*. 427.
33. Vö.: Alfonso Reyes: Amerika küldetése. = *Ariel és Kalibán*. 301.
34. Vö.: Leopoldo Zea: Lehet-e amerikai filozófia? = Uo. 319.
35. Vö.: Octavio Paz: Latin-amerikai költészet? = Uo. 382.
36. Antonio Candido: Irodalom és fejletlenség. = Uo. 459-475.
37. Alejo Carpentier: *Irodalom és politikai tudat Latin-Amerikában*. 1979.
38. *A magyar nyelv értelmező szótára*. IV. Szerkesztette a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete 1965. 497.
39. Tomai József: A három misztika. = I. m. 15-16.
40. Vö.: Harold Bloom: Elégikus töprengés a kánonról 185-202., Frank Kermode: Kánonok és elméletek. 109-140. Lionel Trilling: A modern irodalom tanításáról (1966) és Művészet és neurózis (1997) című munkáira Kermode hivatkozik (136.). Mindkét írás: *Irodalmi kánon és kanonizáció*. Szerkesztette: Rohonyi Zoltán (2001.)
41. Tomai József: Ez az a kimozdulás. = I. m. 64.
42. Uo. 65.
43. Harold Bloom, i. m. 187.
44. Vö.: Raúl Bueno: Irodalomelmélet és társadalmi haladás Latin-Amerikában. = *Helikon*, 1999. 3. sz. 405.
45. Iain Chambers, i. m. 434.
46. Uo. 450.
47. Hans Robert Jauss: Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja. = *Bevezetés az irodalomelméletbe. Szöveggyűjtemény*. Szerkesztette: Dobos István. Debrecen, 1999. Kossuth Egyetemi Kiadó, 166.
48. Az írás ötödik pontja pedig ezt úgy pontosítja tovább, hogy a mértékadó elemzés „egy mű befogadását és hatását az elvárásoknak abban az objektíválható vonatkozási rendszerében írja le, amely bármely mű megjelenésének történelmi pillanatában létrejön.” U. o. 168-169.
49. Tomai József: A három misztika. = I. m. 108.
50. Tomai József: A háromfejű múzsa. = Uo. 188.
51. Vö.: Mario de Andrade: Kolonializmus, kultúra, forradalom. = *Néger kiáltás. Fekete-Afrika*. Válogatta és szerkesztette: Simor András. Bp., 1972. Kozmosz Könyvek. 151-152. és vö.: Tomai József: Sinka érzékenysége. = I. m. 205.
52. Tomai József: Sinka érzékenysége. = Uo. 205.
53. Szigeti L. László, i. m. 396.
54. Vö.: Raúl Bueno, i. m. 415.
55. Vö.: Desiderio Navarro: Európa-központúság – anti Európa-központúság a latin-amerikai és az európai irodalomelméletben. = *Helikon*, 1999. 3. sz. 385-386. René Etiemble: *Esszék a ténylegesen általános irodalomról* (393.) című munkájából is tüzetesen idéz.
56. Antonio Comejo Polar: A latin-amerikai irodalomkritika problematikus feladatai: előtanulmány. = *Helikon*, 1999. 3. 400.
57. Vö.: *Utunk Pohjolába. Kalevala-kutatások Magyarországon*. Összeállította: Nyirkos István. Békéscsaba, 1985.
58. Vö.: George Yúdice: Lehet-e posztmodernről beszélni Latin-Amerikában. = *Helikon*, 1999. 3. sz. 427.
59. Raúl Bueno: A latin-amerikai irodalmak elméletének célja és követelményei. = *Helikon*, 1999. 3. sz. 414.
60. Vö.: Hans Georg Gadamer: Szöveg és interpretáció. = *Bevezetés az irodalomelméletbe. Szöveggyűjtemény*. Szerkesztette: Dobos István. 1999. 224-225.

61. Vö.: Hans Robert Jauss: Az irodalmi posztmodernség. = *A magyar irodalmi posztmodernség*. Szerkesztette: Szirák Péter. 2001. 103-104.
62. Vö.: John Barth: Az újrafeltöltés irodalma. A posztmodernizmus szépprózája. = Uo. 64-65.
63. Carlos Rincón: Borges és García Márquez, avagy: a posztmodernség periférikus centruma. = Uo. 88.
64. Randall Stevenson: A posztmodern és a kortárs angol regény. = Uo. 81-84. Stevenson többszörösen hivatkozik Linda Hutcheon gondolataira.
65. Valamennyi munka, illetve utalásrendszerük: *Irodalmi kánon és kanonizáció*. Szerkesztette: Rohonyi Zoltán. 2001.
-

Balról jobbra: Tornai József, Fodor András, Vészi Endre.
Nemzetközi Költőtalálkozó, 1970. május 7.